

Azra Plićanić Mesić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za strane jezike

Marame kao simbol stranosti – primjer Njemačke

Tursko započinjanje pregovora o pridruživanju Europskoj uniji, nakon 42 godine čekanja, vjerojatno će se ubrzo pokazati kao snažan poticaj ponovnom oživljavanju rasprava o multikulturalizmu, osobito u njezinim razvijenijim članicama sa značajnijim udjelom islamskih kulturno-vjerskih zajednica (Francuska, Njemačka, V. Britanija). Otvorena je realna perspektiva da mnogoljudna islamska Turska postane sastavnim dijelom Europske unije, i time stostruko poveća udio muslimana u njoj. Jedna velika islamska zemlja postat će konstitutivnim dijelom europske zajednice naroda, i muslimani se više neće javljati samo kao manjine. Taj proces nesumnjivo će, dakle, povećati važnost islama, koji je i dosad bio u središtu multikulturalnoga pitanja o integraciji kulturno različitih imigrantskih etničkih i vjerskih skupina u demokratsko-liberalnim društvima Zapada.

Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na jednu impresivnu, u nas nezamijećenu (vjerojatno zbog njemačkog jezika) studiju Birgit Rommelspacher (2002) o multikulturalnim kontroverzijama u Njemačkoj, koja u svjetlu spomenutog događaja uvelike dobiva na važnosti, barem iz dvaju osnovnih razloga.¹ Prvi se tiče današnje Njemačke, u kojoj je prema nekim procjenama 2002. živjelo oko 3,4 milijuna muslimana, velikim dijelom Turaka, što čini oko 3,9 % njezina ukupnog stanovništva.² Zahvaljujući razgrananim socijalnim mrežama, koje su razvijene tijekom suvremenih migracijskih procesa, ta najveća turska imigrantska zajednica u Europi može postati privlačna baza za nova useljavanja, ako se za to otvore mogućnosti. Drugi razlog važnosti navedene studije proizlazi iz autoričine, tipično njemačke, sklonosti k teorijskom promišljanju društvenih problema.

Pitanje integracije islamskih, ali i drugih kulturno različitih skupina u njemačko društvo autorica sagledava u historijskoj perspektivi, te smješta u širi i produbljeniji multidisciplinarni teorijski okvir, uključujući ekonomske, sociološke i psihološke aspekte. Dok ujedinjenje Europe i globalizacija simbolički, pa i u stvarnosti, brišu neke granice među državama, istodobno se utvrđuju stare i povlače nove, i to često unutar i usred društava – između većine i manjina.

Temeljno analitičko oruđe Rommelspacherine analize jest pojam »stranosti« (*Fremdheit*) koji se osvjetljava u dinamičnom međuodnosu izgradnje »slike o sebi« (*Selbsbilder*) naspram »slike o strancu« (*Fremdbilder*), pri čemu je ponajprije riječ o interesima. Standardnu psihoanalitičku projekcijsku teoriju nadopunjuje novim relacijskim konceptima. Pokazuje se da »slika stranca nije isključivo proizvod vlastite projekcije, niti je kopija onoga drugoga, nego u slici prije svega dolazi do izražaja njihov međusoban odnos i njihova po-

¹ Riječ je o knjizi *Anerkennung und Ausgrenzung. Deutschland als multikulturelle Gesellschaft*, Frankfurt/ New York: Campus Verlag, 2002. Autorica je profesorica psihologije na Alice Salamon Hochschule u Berlinu, gdje se bavi interkulturalizmom i rodnim studijama, te privatna docentica na berlinskom Tehničkom sveučilištu.

² To je nešto veći postotak od prosjeka za EU koji doseže oko 3,5 %.

vijest« (10). Stranost, dakle, nije shvaćena kao antropološka konstanta, nego kao stalna izmjenična igra bliskosti i distanciranosti, ukratko kao dinamička konstrukcija.

Knjiga počinje Simmelovom metaforom o strancu kao nekomu tko dolazi iz daljine i ostaje nepoznat i sumnjiv. Problem je zašto taj drugi ne postaje bliskiji i vrijedan povjerenja; zašto se, dakle, distanca (p)održava? U određivanju onoga što jest strano i tko jest stranac, posebnu ulogu (danas) u Njemačkoj, i ne samo u njoj, igra islam. No primjerima distanciranosti (socijalne i emocionalne) prema drugim manjinama (Romi i Sintii), Židovima i crncima, i napokon između samih etničkih Nijemaca, autorica demonstrira socijalnokonstruktivski karakter stvaranja predodžbe o drugosti (*Andersheit*) odnosno o drugima, u kojoj sama njihova bit nije presudna. Predodžbe o strancima često odražavaju ono što se čini ugrožavajućim za sebstvo: kaos, prljavštinu, nasilnost. Sebstvu se, nasuprot tomu, pripisuju pozitivni atributi: čistoća, kompetencija i stabilnost. Oni potom služe za opravdavanje socijalne nejednakosti drugačijih.

Desni ekstremisti otvoreno govore da bi stranci (*Ausländer*) tek onda mogli dobiti ista prava kao Nijemci kada bi se u svome svakodnevnom ponašanju i izgledu potpuno prilagodili njemačkim običajima. Učinkovitiji su, međutim, prikriiveni i suptilniji oblici diskriminacije doseljenika, a mnogi koji u tome sudjeluju ne moraju toga biti ni svjesni. Istraživanja na njemačkim fakultetima potvrđuju da su pripadnici etničkih manjina na više načina isključeni, dok su istodobno njemački studenti uvjereni da za to ne snose nikakvu odgovornost, jer sebe vide otvorenima i tolerantnima, pa »krivica« ostaje na nedovoljnoj prilagodljivosti njihovih manjinskih kolegica i kolega.

U srednjem vijeku, u kojem je europsko samorazumijevanje bilo eminentno oblikovano kršćanskom kulturom, stranci su se ponajprije javljali kao pogani, nevjernici i heretici. Stranost se prije svega određivala vjerskim kategorijama. S nastupom moderne znanosti, kulturne (vjerske) različitosti shvaćene su, i štoviše znanstveno protumačene, kao biološki uvjetovane razlike. Drugim riječima, one su »naturalizirane«; postale su prirodene. To se dobro zrcali u preobrazbi kršćanskog judaizma u moderni antisemitizam, povezan sa svrstavanjem Židova u semitsku rasu.

Stvaranje moderne nacionalne države u 19. stoljeću iznimno je važno za razvoj slike o sebi, posebno kada je riječ o kulturno-etničkom konstituiranju nacije, u čemu je njemačka nacija jasan primjer. Zajedništvo pripadnika nacije ovdje se shvaća u smislu zajedničkog jezika, povijesti i načina života odnosno jedinstvenoga etničkog podrijetla. Program nacionalne izgradnje značio je istodobno prevladavanje jezičnih, kulturnih i vjerskih različitosti koje odudaraju od nacionalne matrice. U tome su posebnu ulogu igrale institucije obrazovanja, umjetnosti i kulture. Većinske, ili, bolje rečeno, dominantne zajednice nerijetko su sve nedavno pribjegavale i protjerivanjima, pa i fizičkom uništenju manjina, za koje se vjerovalo da se ne mogu integrirati. Neki od miroljubivih mehanizama uključivanja jednih i isključivanja drugih još postoje, na što osobito ukazuju nove imigrantske manjine u Europi.

Socijalnokonstruktivsku prirodu njemačkoga nacionalnog mita o jedinstvenom podrijetlu B. Rommelspacher razobličuje na primjeru politike i odnosa domaćih Nijemaca prema *Aussiedlerima*, potomcima davnih njemačkih iseljenika, koji se od osamdesetih masovno »vraćaju« u zemlju podrijetla iz istočnoeuropskih zemalja, prvenstveno Rusije. Premda se oni »službeno« smatraju etničkim Nijemcima, u stvarnim kontaktima domaći ih ljudi doživljavaju više kao strance. Njemačke vlade svojedobno su politiku poticanja njihova useljavanja opravdavale i argumentom da su oni potrebni za pomlađivanje njemačkog društva. No čim su nadjačali politički i ekonomski interesi »zatvaranja granica«, bez velike buke prigušeno je i pritjecanje *Aussiedlera*.

Socijalna konstrukcija nacionalnog identiteta, naspram pretpostavljenoj biološkoj datosti, postala je razvidna i u procesu njemačko-njemačkog ujedinjenja. Velika većina građana obiju njemačkih država smatrala se jedinstvenim njemačkim narodom. Stoga se vjerovalo da će taj osjećaj zajedništva omogućiti brzo i bezbolno ujedinjenje njemačkoga nacionalnoga korpusa čim to prilike dopuste. Ignorirale su se međusobne (kulturne) razlike koje su nastale kao posljedica odvojenog života u zasebnim državama, s različitim političkim sustavima. Kad je komunistički režim u DDR-u srušen zajedno s Berlinskim zidom, on je naprosto pripojen SR Njemačkoj. Pretpostavljalo se da će Istočni Nijemci, kojima je socijalizam ionako bio nametnut, lako odbaciti sve vrijednosti i oblike ponašanja vezane uz nj, i zapravo iznova otkriti svoj pravi njemački identitet koji su sačuvali Zapadni Nijemci, od kojih se, kao uzora njemstva, nisu očekivale nikakve prilagodbe njihovoj etničkoj braći i sestrama. Deset godina nakon euforičnog ujedinjenja, u jednom ispitivanju 40 % Istočnih Nijemaca smatra se žrtvama kolonizacije, a čak 80 % građanima drugoga reda. Ne pokazuje li to jasno da je ideja jedinstvenoga njemačkog etničkog podrijetla kao biti njemstva samo jedna zamišljena predodžba (*Wunschvorstellung*)?

B. Rommelspacher ustvrđuje da je slika o neprijateljskom islamu zoran, kako historijski tako i aktualni, primjer društvene konstrukcije stranosti i njezina održavanja. Nakon rušenja socijalističkog »carstva zla« na Istoku Europe, promijenile su se i slike o sebi i strancima. Zapadni je svijet sebi stvorio novoga »nasuprotnika« (*Gegenüber*), koji lako postaje neprijatelj kao u Huntingtonovoj koncepciji sukoba civilizacija. Sada se stranost ponajprije vidi kao pripadnost islamu. U prošlosti su se doseljenici (*Einwanderer*) prije svega određivali svojim nacionalno-državnim podrijetlom (Turci, Grci, Jugoslaveni), dok je danas u prvom planu vjerska pripadnost. Autorica objašnjava lakoću kojom se mobilizirala neprijateljska slika o islamu starim historijskim sukobima i negativnim predodžbama koje su nastajale još u križarskim ratovima. U doba kolonijalizma stvorena je predodžba o Orijentu ili orijentalizmu kao jednoj nižoj stubi u razvitku ljudskoga društva, čiji vrhunac predstavljaju kolonijalne europske sile. Nasuprot Europi kao oličenju prosvijećenosti, slobode i dinamizma, Orijent je predstavljen kao svijet nazadnosti i stagnacije. Uspjesi europskoga kolonijalizma objašnjavani su dinamikom kršćanstva, a zaostajanje muslimana tromašću islama. Europske kolonijalne metropole zamišljane su kao svjetionici napretka čovječanstva, pa su se njihova osvajanja mogla legitimirati civilizacijskim misionarstvom.

U raznim nastojanjima konstruiranja islama i (kršćanskog) Zapada kao suprotnosti, predodžba o ulozi žene u društvu igrala je osobito važnu ulogu. Žena Zapada danas je konačno određena emancipacijom, a muslimanka društveno-spolnom podređenošću. I to nas dovodi do debate o ženskim maramama za pokrivanje glave (*Kopftuchdebatte*) i objašnjenja njezine žestine. »Afera marama« u školama potresla je Francusku, i nakon privremenog toleriranja one su zabranjene. Manje je u nas poznata njemačka debata o maramama, a nedavno se njezina inačica pojavila i u našoj javnosti (sa zahtjevom jedne muslimanke da na svojoj osobnoj iskaznici ima fotografiju s maramom na glavi). Sa zapadnjačkog stajališta, marama za pokrivanje glave (koja se često označava transkripcijom arapskoga pojma *hijab*, a u bosanskih muslimanki u fonetskom obliku kao *hidžab*³) postala je simbolom ženske podčinjenosti, što odgovara staroj kolonijalnoj predodžbi o podređenosti žena u islamskim društvima.

³ Prema službenom tumačenju islamskih vjerskih autoriteta kod nas, što se može čitati na Internetu, *hidžab* je ne samo marama nego i islamska nošnja muslimanske žene, »štit« svake muslimanke od stranih pogleda, koja ne dopušta strancu vidjeti ljepote i oblike ženskoga tijela. Pjesnički rečeno, *hidžab* je ženi isto što i školjka biseru.

Nametanje »oslobođenja« muslimanskim ženama ne mora, međutim, stvarno biti motivirano njihovim interesom koliko podupiranjem dominacije zapadnjačkih kulturnih obrazaca u odnosima među spolovima. Autorica u tom smislu podsjeća na djelovanje lorda Cromera, generalnoga konzula britanske kolonijalne uprave u Egiptu. On je energično zahtijevao, naravno u ime ženske emancipacije i slobode, da egipatske muslimanke skinu veo s lica. Istodobno je, međutim, spomenuti gospodin bio jedan od osnivača »Muške lige protiv ženskoga prava glasa«. Neposredno se, dakle, suprotstavljao britanskim sufražetkinjama u njihovoj borbi za emancipaciju kroz ostvarivanje prava sudjelovanja na parlamentarnim izborima. Tako se razotkriva da njemu nije bilo stalo do »oslobođenja« egipatske žene, nego do njezine prilagodbe tada vladajućem patrijarhalnome modelu engleske kućanice i majke. U taj »kolonijalni feminizam« nerijetko upadaju i suvremene zapadne feministice, na što upućuje njihov povremeni »neprincipijelni savez« s konzervativcima, kao u kampanji protiv marama za glavu. Osim toga, o kakvoj emancipaciji može biti govora ako se ne pitaju same muslimanke koje nose marame? B. Rommelspacher zaključuje da je, ipak, više riječ o nametanju vladajućega zapadnjačkog modela odnosa među spolovima nego o samoodređenju muslimanki.

U međuvremenu su provedena ispitivanja i u Turskoj, među Turkinjama koje nose marame. U prošlosti (nakon Mladoturske revolucije) marame su nosile mahom žene iz siromašnijih i neobrazovanih slojeva turskoga društva. Danas ih nose mlade, školovane žene uglavnom iz manjih gradova. Pokazuje se da to ne čine naprosto zbog nastavljanja tradicije. Štoviše, katkad to čine i protiv volje svojih obitelji. Studije, pak, o Turkinjama u Njemačkoj izvještavaju da mlade žene koje se odlučuju nositi maramu vide u tome čin samopotvrđivanja. One time zauzimaju izvjesnu moderniziranu osobnu poziciju, razapetu između svoje vjersko-etničke tradicije i društva primitka.

Napokon, postaje jasno da debata o maramama implicira neka dublja društvena pitanja, sukobe i pregovaranja, koji su vezani uz proturječja zapadnoga koncepta emancipacije, dominantnih odnosa među ženama i sekularizam. Zapadni feminizam težio je univerzalnosti (kao uostalom i druge zapadne ideje), i to je vodilo očekivanju da će ga jednako zdušno prihvatiti muslimanke kao i druge žene svijeta. Muslimani, a čini se i barem dio aktivnih muslimanki, odbacuju ga kao nametanje zapadnjačkih kulturnih obrazaca, koji odgovaraju visokoindustrijaliziranim zemljama u kojima je tržište rada širom otvoreno ženama. Vladajuća liberalna struja feminizma (koji odavno nije jedinstvena ideološka i borbena fronta) počiva na uvjerenju da se odnos među spolovima u zapadnim demokratskim društvima temelji na jednakosti ili barem da teži potpunoj jednakosti, a to znači da će spolovi s vremenom prestati igrati važnu društvenu ulogu. Premda na djelu uvelike vlada praktično razgraničavanje spolnih uloga, osobito u provincijskim mjestima, gdje muškarci i dalje rade tipično muške a žene tipično ženske poslove, uključujući brigu oko kućanstva, nameće se predodžba o (potpuno) emancipiranoj ženi Zapada kao neupitnom uzoru emancipacije svih žena svijeta. A onda se pojavljuju mlade obrazovane muslimanke s maramom na glavi i odjećom kojom bez okolišanja žele naglasiti svoju žensku posebnost. B. Rommelspacher, međutim, nazire da otpor muslimanskih žena nametanju zapadnjačke emancipacije paradoksalno nosi vlastite emancipacijske potencijale.

U migracijskoj literaturi često se ističe da je nastanak migrantske »potklase« uvelike omogućio socijalnu promociju domaćega radništva u zapadnoeuropskim zemljama primitka. Pritom je ostalo gotovo nezamijećeno da je istodobno slično »podslojavanje« (*Unterschichtung*) migrantica možda više pridonijelo poslovnoj emancipaciji žena Zapada negoli jedna-

kost među spolovima. Migrantice su, naime, preuzele neugledne i loše plaćene poslove, te dobar dio brige o kućanstvima i djeci domaćih obitelji srednjih slojeva, stvarajući tako vrijeme i prostor za poslovni i socijalni uspon domorotkinja. Domorotkinje su tako velike dobitnice, a migrantice velike gubitnice razvitka tržišta rada. Novije studije pokazuju da klišeizirani pogledi na useljenice, osobito muslimanke, i dalje sprječavaju njihov napredak. Ne primaju ih na privlačne poslove s izlikom da su podređene, nesamostalne i neambiciozne, te da samo čekaju udaju. Ispitivanja su pokazala, međutim, da turske djevojčice u Njemačkoj, barem dijelom, izražavaju čak veću želju za karijerom od svojih njemačkih vršnjakinja. Uspjeh se tako pokazuje više kao stvar etničke pripadnosti nego sposobnosti, kako pretpostavlja liberalna ideologija (*Leistungsprinzip*).

Napokon, isticanje marame u javnosti proturječi i predodžbi o sekulariziranom društvu, u kojemu tobože vjera i vjerska pripadnost nije važna društvena tema, nego tek diskretna osobna stvar. Stvarnost i u tom pogledu odudara od vladajuće predodžbe. Devet desetina njemačkih građana izjašnjava se pripadnicima neke od kršćanskih crkava, koje i dalje igraju važnu ulogu u društvu i javnom životu. Isticanje kršćanskih simbola prolazi nezamijećeno, a problem se javlja zapravo samo u vezi nekršćanskih vjerskih simbola, osobito islamskih.

Sve to objašnjava zašto je debata o maramama nabijena žestokim emocijama i reakcijama.